

VARGA CSABA*

KOSKENNIEMI ÉS A NEMZETKÖZI JOGI ÉRVELÉS – JOGONTOLÓGIAI TANULMÁNY

A nemzetközi jog tudományának világában több évtizede kezdődött s ma is tartó vitát kavart Martti Koskenniemi: From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument (Helsinki/Cambridge: 1989/2005) kérdésselvetése, melynek talán legtömörebb megfogalmazása szerint: „Ha minisztériumi fölötteseimnek, amikor azt akarták hallani tőlem, hogy mi is a jog, azt feleltem volna, hogy buta kérdés ez, s ehelyett azt fejtegettem volna, hogy mi is Finnország érdeke vagy mit tekintenek kívánatos állami magatartásnak, elképedtek volna a csalódástól, s bizonyára soha többet nem konzultáltak volna velem.” A jog ontológiai mivoltának dilemmája ez, a valamiféle dologiságra visszavezethetőség és/vagy a tisztán megértés-függőség és abban valamelyes irányítottságra törekvés kettősségéé vagy egységéé. S habár tudányszemléletében, módszertanában, intézményi fórumrendszerében és jogérvényesítési mechanizmusában a nemzetközi jog közismerten határozottan elkülönülő sajátosságokat mutat, alapproblematikájában és részletkérdéseiben egyaránt a belső, állami joggal közös az alapkérdés gyökérzete s megoldási lehetőségeinek a köre is. Pontosan e dilemma elméleti megválaszolhatósága áll a szerző érdeklődésének homlokterében közel fél évszázada, aminek részvonatkozásait számos magyar és idegen nyelven megjelent művében boncolgatta. A jelen tanulmány – felépítése szerint 1. Érvek – 2. Fogadtatás – 3. Jogontológiai alapok – immár a nemzetközi jog tudományában elhangzott érvekkel s a nemzetközi jog világával is összefüggésben kísérli meg a teoretikus választást.

„Finis juris Végezetül tehát elvezettek még egy tágas terembe, ahol is több jeles férfit láttam, mint bárhol másutt. Körülöttük, a falakon, mindenütt festmények voltak: cölöpsorok, élősövények, léckerítések, párkányok, gátak, korlátok és závárok; aztán, ezek közt, lyukak és hézagok, ajtók és kapuk, záruk és lakatok, majd a hozzájuk tartozó különféle kisebb-nagyobb kulcsok és horgok. Ezekre a rajzokra mutogattak ott egymást közt, s mérlegelték, hol és hogyan lehet vagy nem lehet átsurranni rajtuk. S megkérdeztem: »Ugyan mit csinálnak ezek az emberek?« Válaszuk szerint azt vizsgálták, miként maradhatna meg ki-ki a maga vagyonában vagy máséból is miként hozhatna át valamit békés úton a magáéba, hogy fennmaradjon a rend és az egyetértés.»

* DSc, professor emeritus, MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Jogtudományi Intézet, 1014 Budapest, Országház u. 30; professor emeritus, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, 1088 Budapest, Szentkirályi u. 28-30.
E-mail: varga.csaba@tk.mta.hu.

„Perplexitas juris Ezenkívül azt is láttam, hogy mindez a tudomány csupán néhány ember kényén-kedvén nyugodott, s hogy amit ez vagy az törvénybe iktatni jónak lát, azt a többiek legott tiszteletben tartják; márpedig (ez is feltűnt nekem) ahogy az elméje fordul valakinek, úgy erősíti vagy rombolja a gátat és a rést. Ezért aztán bőven volt itt ellentét, egyenetlenség; ezek elsimítása végett kénytelenek voltak egyesek különlegesen bonyolult fejtörést végezni; csodálkoztam is módfelett, hogy ily aprócska dolgokon, amelyek közül ezer évben fordul elő egy-egy, s amelyek vajmi keveset érnek, ennyire felhevültek és verejtékeztek; s mindezt még nem is tették hivalkodás nélkül. Minél több korlátot tudott ugyanis lerombolni valaki, avagy itt-ott rést szakítani, majd megint eltorlaszolni, annál önteltebb lett, s a többiek is bámulva néztek reá. Akadtak azonban, akik kézbe véve eszüket, szembeszegültek velük, mondván, hogy nem úgy, hanem emígy kell kerítést csinálni vagy rést hasítani. Ebből aztán civódások és vizályok támadtak, majd pedig, elváltuk után, egyikük így, másikuk amúgy festette a dolgot, s mindnyájan azon voltak, hogy a nézőket magukhoz csábítsák.”

Johannes Amos Comenius: *A világ útvesztője* [1631]¹

Az államok közötti jog az egyes államok jogától elkülönült, önálló tudomány, és sem művelésében, sem mögöttes kultúrájában már régóta nemigen osztozik a másikkal, amint egyikük sem például a kánonjoggal. Olykori találkozásai, amik leginkább közös gyökerek, módszertani szemlélet vagy alapfogalmak kapcsán fordulnak elő, ezért gyakran meglepetést okoznak, ám nem ritkán egyszerre mind valami a maguk térfelén már sejtettre történő rádöbbenést is – és ezzel valamelyes belső megújulás ígérését. Ilyen Martti Koskenniemi immár klasszikus vállalkozása is *Az apológiától az utópiáig*,² mely saját tudománykörében mindkét kiadásában egyaránt újszólván világméretű vihart kavart, noha a belső jog tudományköréből szemlélve nem tett mást, mint ami ebben már régóta elfogadott: teoretikus módon rákérdezett önnön tárgyára. Márpedig ezzel, amennyiben a nemzetek joga és a nemzetköziség joga közös értelmezési mezőre lelne, akár egy magasabb szintű tudományos újrafogalmazás vehetné kezdetét.

1. ÉRVEK

A szerző komolyan vette a jogpozitivizmus üzenetét s benne a nemzetközi jog arra irányuló igényét,³ hogy ha tökéletlenül s némi töredékességgel is bár, de valóra váltta azt, amire az államok belső joga a modern Európa születésétől kezdve vál-

¹ Johannes Amos COMENIUS: *A világ útvesztője* [1631] [ford. DOBOSSY László] (Budapest: Magyar Helikon 1961) XV. fejr.: „A vándor megismeri a jogtudományt” 83. és 84.

² Martti KOSKENNIEMI: *From Apology to Utopia: The Structure of International Legal Argument* (Helsinki: Finnish Lawyers' Pub. Co. 1989), ill. (Cambridge – New York: Cambridge University Press 2005).

³ Vö. pl. Hans Kelsen: „A jog mint sajátos társadalmi technika” [ford. VARGA Csaba] in VARGA Csaba (szerk.): *Jog és filozófia: Antológia a XX. század jogi gondolkodása köréből* (Budapest: Szent István Társulat 2001) 191–209.

lalkozott: a jog *formalizálásán* keresztül a konkrét eseti jogmegállapítás lehető mechanizálását s ezáltal az előreláthatósággal elérhető jogbiztonság és jogbizonyosság garantálását. Egyszermind belátta és általunk most tárgyalt nagy művében roppant erőteljesen láttatta is ennek merő eszmény voltát, vagyis azt, hogy legfeljebb (és így is töredékesen) pusztán a jog külső burka tud/tudhat igazodni ehhez. Mert mit is láthatunk? Azt, hogy egyik oldalról – tényként – a jog nevében hozott mindenkori döntések indoklásának alapvető hangszereltsége, az ehhez eljuttató folyamatban pedig a mindenkori érvelés kánonjának stíluseszménye, míg a másik oldalról – normatívumként – a jogászai hivatásban hagyományozott/továbbhagyományozódó mentalitás mint professzionális deontológia, vagyis a szakma egész gondolkodás-, beszéd- és írásmódja ehhez, mint kötő kapcsolóhoz és elérendő célhoz való igazodásához történő változatlan ragaszkodásról ad számot.

A szerző már műve elején megvallja, hogy: „A nemzetközi jogi vita gyengéségét arra irányuló képtelensége adja, hogy bármely normatív probléma megoldására összefüggő s meggyőző igazolással szolgáljon. Megoldásának kiválasztása ugyanis egy végső fokon önkényes választáson múlik.”⁴ Azaz minden jogi következményelvönés egy végső fokon nem deduktív, nem is bármiféle logikai szükségképpeniségen nyugvó *emberi választás* eredménye. Ennek oka szerinte magában a fogalmi megalapozás természetében rejlik.

„Annak gondolata, hogy jelenbeli vitákra a jog objektív megoldással szolgálhat, azon az előfeltevésen nyugszik, miszerint a jogi fogalmaknak van valamiféle eleve bennük rejlő jelentése, és legalábbis a fogalom magját képező jelentések objektíve igazolhatók. A modern nyelvészet viszont azt tanítja, hogy a fogalmaknak nincs természetes jelentésük: ilyen vagy olyan módon azok a fogalmi szerkezetek határozzák meg a jelentést, amiknek összefüggésében az adott fogalom megjelenik.”⁵

Márpedig ha nincs természetes jelentés, úgy nyilván a nyelvi kommunikáció mögött sem áll valamiféle természetes emberi/társadalmi rend. Ez esetben bármi, ami fennáll, csakis *mesterséges* – embertől létrehozott – *konstruktum* lehet: megalakítójának betudható „kísérlet”.⁶ Emberi szándéktól független jelentés eszerint nem létezik; még az is, amit fennállónak tapasztalunk, csakis környezetének, kontextusának a függvénye.

A szemantika klasszikus felismerései ezek – szerzőnk esetében laikus látóerővel előadottan, ám sem részletekkel, sem nyelvészetileg is értékelhető elméleti felismerésekkel nem gazdagítottan. Monografikus válaszádat megelőlegező példázata ugyanakkor már eredeti és feltáró igénnyel magára a lényegre tapintó. Eszerint:

„Ha [külügy]minisztériumi fölötteseimnek, amikor azt akarták hallani tőlem, hogy mi is a jog, azt feleltem volna, hogy buta kérdés ez, s ehelyett azt fejtegettem vol-

⁴ KOSKENNIEMI 1989 (2. l.) 48.

⁵ KOSKENNIEMI 2005 (2. l.) 16.

⁶ KOSKENNIEMI 2005 (2. l.) 560: „egy természetes társadalmi rend híján minden fennálló intézmény [...] csakis valamiféle kísérlet lehet.”

na, hogy mi is Finnország érdeke vagy mit tekintenek kívánatos állami magatartásnak, elképedtek volna a csalódástól, s bizonyára soha többet nem konzultáltak volna velem.”⁷

Ezzel a szerző rögvést polarizált, s megelőlegezte mindazt, aminek kifejtése még művében is, e dolgozatban is csak ezután következik; hiszen már ennyiből is nyilvánvaló, hogy a két évszázada gyakorlati jogászatban, oktatásban s tudományban egyaránt uralomra juttatott ideológia *dologszerűségként*, valamiféle *eldologiasodottság úgyszólván automatikus önjáró működéseként* érvényesítetteti a jogot – szemben azzal, ami valójában nem más, mint *közös hivatkozási alap, okfejtések kiindulópontja*, aminek a ténylegesen érvényesített üzenetei azonban messze s eltérő irányokban elágazhatnak.

Nos, teoretikusabban e példa akként tömöríthető, hogy természetére nézve a nemzetközi jog „összetett érvelési gyakorlat, amelyben a szabályok az elvonatkoztatás különféle szintjein más szabályokhoz kapcsolódnak, és egy vagy több személy ezeket kommunikálja másokkal azért, hogy ellássa a jognak a nemzetközi jogásztól elvárt feladatát”.⁸ Azaz: eltérő absztrakciós szintek, változó kontextus; egy kommunikációs folyamat interaktív közegében, érvek és ellenérvek egymásnak feszülő vitájában; ráadásul mindez nemcsak elhangzik, de addig formálódik, míg el nem érkezik egy megállapodásbeli közösségig. Egy-egy szabály persze lehet jól vagy rosszul felfogott vagy megfogalmazott, nyelvi mivoltának korlátait azonban sosem lépheti túl: jelentése a nyelvhasználók gyakorlatában alakul, e gyakorlat végtelensége pedig egyre növekvően diverzifikálja azt. Mindennek hátterében a szerző szerint az áll, hogy: „nincsenek egyszerű s kellően azonosítható szándékok a formális szabályok mögött. A szabályok eleve törvényhozási kompromisszumok eredményeként jönnek létre, s miután egymással szembenálló megfontolásokat sűrítenek magukba, nem is lehetnek mások, mint nyitottak.”⁹ Sőt, még mélyebbre menve azt is elmondhatjuk: az általánosnak, objektívnek, mindentől/mindenkitől függetlennek tetsző nyelvi megformáltság nem más, mint hamisság, hiszen csakis emberi lények fogalmazhatják meg – egyedi helyzetektől befolyásoltan, azok ilyen-olyan megoldásában érdekelten. A *nyelvi általánosság* tehát mindig konkrét, megélt, alakítani kívánt valamiféle *különöst takar*.¹⁰ A meghivatkozott terminusok – elvek, szabályok, egyes fogalmak – nem rendelkeznek kodifikált helyértékkel, felhívásukkal így szabadon, tehát *nem meghatározó*, hanem inkább vagy kevésbé *meggyőző* erővel kapcsolódnak egymáshoz. A szerző erről így parafrázeál: „nincs olyan hozzáférhetőség a jogi szabályokhoz vagy a nemzetközi magatartás jogi minőségéhez, amely független lehetne attól, hogy az ebben jártas

⁷ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 564.

⁸ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 566.

⁹ Martti KOSKENNIEMI: „What is International Law for?” in Malcolm EVANS (szerk.): *International Law* (Oxford: Oxford University Press 32010) 41.

¹⁰ Martti KOSKENNIEMI: „International Law and Hegemony: A Reconfiguration” *Cambridge Review of International Affairs* 2004. 199. szerint „hamis univerzálisok” ezek, mert „az egyetemes nemzetközi jog minden fogalma mögött valamilyen különös, partikuláris szereplőtől partikuláris helyzetben kifejezett nézet bújkik meg”.

jogászok miként látják ezeket.”¹¹ Ezzel pedig a hermeneutika kérdésfeltevéséhez érkezett el.

„Nincsen semleges stílus” – jelenti ki a mű joggal, hozzátéve, hogy nincsen olyan mindenek felett álló hierarchia sem, amelynek alapján stílust vagy jogmegvalósulást értékelhetnénk. „Módszer” sem illeszthetünk egyszerűen a joghoz. Mert bármiént tennénk is, az nem „a jog” önmagában megálló objektivitását, hanem „saját »realitását«” – virtuális lehetőségét – hozná majd létre, amiknek az értékeléséhez egyébként szintén nincs külső/független támpontunk.¹² A magyarázat egyszerű: amikor egy nominálisan azonos tárgyhoz eltérő módszereket választunk, voltaképpen már eleve eltérő tárgyakat tételez(t)ünk, és ezek között annyiban áll fenn csupán kapcsolat, amennyiben ez a nominalitás azonossága mögött egyébként is fennállott közöttük.¹³

Annak a gyakorlatias kijelentésnek valóságmagja hát, amikor a szakma úgy véli, „jó jogi érv” ez vagy az,¹⁴ nem a levegőben lebeg, nem is az eszmék ködében, hanem bizonyos (és nem más) gyakorlat tényszerűségére alapoz. Nem rejlik emögött más, mint az e gyakorlatban szerepet játszó összes adottság pillanatnyi eredményeiből összeálló összefüggéshalmaznak adott időben és helyen, adott hivatásrend körében mutatkozó viszonylagos – ezért tehát megbízható, nagyban-egészeiben előre is látható – állandósága. Ez az egyébként, amit a mai angol–amerikai irodalom kánonnak nevez. Ami ugyan szellemes, de eredeti jelentését tévesztő terminus. Merthogy a teológiai és egyéb voltaképpeni *kánon*¹⁵ gyökere egy auto-

¹¹ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 568–569.

¹² Martti KOSKENNIEMI: „Letter to the Editors of the Symposium” [*American Journal of International Law* 1999. 351–361.] reprint in Martti KOSKENNIEMI: *The Politics of International Law* (London: Bloomsbury 2011) 304. és 305: „A módszerek létrehozzák önnön »realitásait«.”

¹³ Lásd pl. VARGA Csaba: „A jogtudományi fogalomképzés néhány módszertani kérdése” *Állam- és Jogtudomány* 1970/3. 589–613.

¹⁴ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 568: „bármis a nemzetközi jog, az mindenképpen az, ahogyan a nemzetközi jogászok érvelnek, [...] ez pedig csak véges olyan szabályok szerint tehető meg, amelyek ebben »nyelvtant« képeznek, a jó jogi érvek létrehozatalának rendszerét.”

¹⁵ A jog pozitívistikus látásmódját s működésének mechanisztikus szemléletét eleve előfeltételezzük, amikor – összehasonlításokat téve – egyáltalán bírósági döntések stílusáról beszélünk. Merthogy az, ami és amiként a bírósági döntésben megjelenik, valójában egyáltalán nem bármiféle kifejezés-mód tetszőleges választása, hanem a jog aktualizálásának, egy *dünamei* potencialitásából valóssággá válásának megtestesítője, s így szükségképpen a jog ontológikumának része. Ezzel szemben viszont a *kánon* 'szabály' gyanánt eredetileg – lásd *κανών* (*kanōn*, 'mérővessző, standard') in *en.wiktionary.org/wiki/canon* – nem más, mint valami, ami mértéket szab. Tehát a gyakorlatnak éppen kritériuma, de nem lecsapódása vagy eredménye. Az eredendő *teológiai* kánonfogalom a vitathatatlan autoritásjellegét hangsúlyozza – David G. DUNBAR: „The Biblical Canon” in Donald Arthur CARSON – John D. WOODBRIDGE (szerk.): *Hermeneutics, Authority and Canon* (Eugene: Wipf and Stock 1986) 295–360. szerint „a kánon-gondolat az üdvtörténet terméke, s akkor fogalmazódik meg, amikor Isten népe végleg vagy időlegesen befejezettnek tekinti a kinyilatkoztatás folyamatát” –; s erre épül fokozatosan azonosítható forrásvidékének a gondolata – Eckhard J. SCHNABEL: „History, Theology and the Biblical Canon: An Introduction to Basic Issues” *Themelios* 1995/2. 16, *www.biblicalstudies.org.uk/pdf/canon_schnabel.pdf* szerint „A 'kánon' terminust szokásosan 'szabály' vagy 'norma' gyanánt határozzuk meg. A sokjelentésű görög szót az egyházak számára hitelesnek tekintett könyvek megjelölésére használják” –, azért, hogy egy kiindulópontként veendő tanítást körülhatároljon. Az 'irodalmi kánon' viszont egy valamelyest kifejecesett, s ezért konvencionálizáltatásra kiszemelt gyakorlat megjelölése. Amerikai változata éppen védeke-

ritásnak a tudatos normaszabásában rejlik, és pedig azért, hogy esetleges megváltoztatásáig/visszahívásáig eleve és kvázi-axiomatikusan mindent meghatározzon abban a körben, amit a saját tartományaként kijelölt. Ezzel szemben a jogi érvelés kánonja olyan fogalom, mint születésében a római jog *regola*-jelensége:¹⁶ egy immár kialakult praxis utólagos összefoglaló jellemzése azért, hogy annak mint sikeres eljárásnak a mintája/tapasztalata/tanulása másoknak/utókornak ökonomikusan átadható legyen.

Theoretikus bizonytalanság jegye, hogy hullámlzó érvelésében a szerzői fejtegetés a nemzetközi jog közösségére, azon belül érdekelletétekre, netán túlzásokra s visszaélésekre hárítja a felelősséget. Eszerint „a meghatározatlanságra hivatkozást egyáltalán nem az alapozza meg, mintha a nemzetközi jog szavai jelentéstartamukban lennének ambivalensek”, hanem hogy a nyelvhasználók ellentétes célokat követnek. Ezért „még ha nem is lenne semmiféle jelentéstani bizonytalanság, ellentmondó előzetes tételekre alapozottsága folytán a nemzetközi jog mindazonáltal meghatározatlan lenne”.¹⁷ Hiszen környezete s az az összefüggés, amelyben egyáltalán felhívják, értelmezik vagy hivatkozzák, maga is szándékokból – egymással versengő, egymásra rációfólo indítékokból, pontosabban: ezek nyelvi rejté-

ző jellegű: előbb angol előzményétől önállósodott, elkülönült, míg ma folyamatosan bővül: önkritika nyomán új tételekkel gazdagodik – Šárka BUBIKOVÁ: „The Formation and Transformation of the American Literary Canon”, www.phil.muni.cz/angl/thepe/thepe_02_03.pdf –; végezetül már egy szüntelen alakulás pillanatnyi állapotának jelzője lesz – a beszédaktus-elméletéről ismert John SEARLE: „The Storm Over the University” *The New York Review of Books* 1990. dec. 6., www.ditext.com/searle/searle1.html szerint pl.: „Tapasztalatom szerint valójában sohasem volt állandósult 'kánon'; inkább kísérleti állítások arról, hogy minek is van fontossága és minősége. Ezeket azonban folyton újragondolják, s tényleg állandóan újrafogalmazzák.” –, egészen addig, hogy a kánon immár az így létrejövő káoszban az időleges rendezővel, az összevisszaság mag-tartalma – vö. pl. www.konyv7.hu/magyar/menupontok/felso-menusor/tematikus-lap/az-irodalmi-kanon-termeszetrajza – kifejezése legyen. Különös, hogy a teljes szétesettséget éppen a *jogtudomány* mutatja fel, és éppen egy egyébként szerencsés gondolat – 'a jog' helyett a 'jogászai gondolkodás' egyetemi elsajátíttatása – jegyében. Merthogy a *political correctness* hajszolása a „kánont” itt nyolc versengő „iskola” összességére alkalmazza: jogi realizmus, eljárási szemlélet, jog és gazdaság, jog és társadalom, kritikai jogi tanulmányok, modern liberalizmus, feminista jogelmélet, és kritikai fajelmélet. David KENNEDY – William W. FISHER III (szerk.): *The Canon of American Legal Thought* (Princeton: Princeton University Press 2006) „Introduction: The Subject: 'Legal Thought'”, press.princeton.edu/chapters/i8318.html; hasonlóan Peter GOODRICH: *Reading the Law: A Critical Introduction to Legal Methods and Techniques* (Oxford: Basil Blackwell 1986) 75. és Fiona COWNIE – Anthony BRADNEY – Mandy BURTON: *English Legal System in Context* (Oxford: Blackwell 2007) 102–104.

¹⁶ D.50.17.1. (Paulus 16 ad Plautium): „A regula az, amely egy esetet röviden ismertet. Nem a regulából származik a jog, hanem a fennálló jogból lesz regula”, s utóbb még megerősíti ezt Everardus BRONHORST: *Commentarius* (1624) 4 így: „A regula egy általános és rövid meghatározás s vélemény, amikor több hasonló esetet rövid véleményben lehet összefoglalni, nem az eset sajátos bemutatásából eredően, hanem értelmének megállapításánál fogva.” Vö. még – Erdődy Jánosnak (PPKE JÁK) köszönve a fordítást – PÓLAY Elemér: *A római jogászok gondolkodásmódja: Kazuisztika és absztrakció* (Budapest: Tankönyvkiadó 1988) 69 et seq., háttérként pedig Paul JÖRS: *Römische Rechtswissenschaft zur Zeit der Republik I* (Berlin: Vahlen 1888) 289 et seq. és Fritz SCHULZ: *Prinzipien des römischen Rechts* (München – Leipzig: Duncker & Humblot 1934) 80, különösen 2. lj.

¹⁷ KOSKENNIEMI 2005 (2. l.) 590.

seiből, a nyelv mindent elfedő általános kifejezéséből – tevődik össze. Például az, hogy „szuverenitás’, ’népek joga’, ’tulajdon’, de maga a ’jog’ is, mind használatának az összefüggéseitől függ, így különösen attól, hogy mire kívánják felhasználni, mit próbálnak általa elérni”. Mert végső soron:

„bármiféle cselekvés védhető – még a világos szabálytól eltérés is – olyan szakmailag hibátlan jogi érveléssel, amely szabályok mögött rejlő okok boncolgatásába kezd, szabályok, vagy szabályok és kivételek közt válogat, avagy szabályokat eltérő értékminták tükrében értelmez”.¹⁸

Hiszen mi más lenne a jog, mint közeg, amely a világ sokarcúságát és különféleségét közös terminusokra vezeti vissza: leegyszerűsít – mindent, ami egyszerűségében végtelen, a maga utolérhetetlenül egyedi összetettségéből egy *általános sémára vezet vissza*¹⁹ – és kizárólag ezekkel operál minden formális ügyfeldolgozás során. „Politikai ellenfeleket kovácsol egyenlő résztvevőkké a jogi forma, arra hívva, hogy szubjektíve átértzett igazságtalanságokat azon közösség szabályainak a megsértéseként fejezzenek ki, amelyhez mindannyian tartoznak.”²⁰ Mást csinál tehát a keze, mint ami a fejében jár, de közben elhiteti, hogy csupán a keze mozog önjáróan – úgy, ahogyan a törvény elrendeli. Így folyvást úgy tetszik, hogy a törvény tényleg önjáró, megfellebbezhetetlen, egyedi és végső tekintély – merthogy kifelé a jogász ezt mutatja.²¹ Az ilyesmi azonban – folytatja – káros is válhat, mert például olyan alapvető emberi értékek súlyos tömeges megsértésekor, mint amilyen a népirtás, rombolja a magától értetődő erkölcsi elköteleződést.²² Egyik

¹⁸ Martti KOSKENNIEMI: „Histories of International Law: Dealing with Eurocentrism” *Rechtsgeschichte/Legal History* 2011. 166. rg.rg.mpg.de/en/article_id/36, ill. KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 591.

¹⁹ KOSKENNIEMI (12. lj.) 301: „minden jogi érv redukcionista”. Amint a nemzetközi jogi eljárás egyik élő klasszikusa írja, a döntéshozatalhoz szükség van: „az ügynek a felek állításai mellett/ellen szóló érvektől megkülönböztetett olyan kérdésekre történő visszavezetésére, amiket bíróság dönt majd el. A kérdések ilyen sora azon döntések sorának kell megfeleljen, amik végül majd a bírósági ítélet rendelkező részét képezik. Az eset efféle redukálása, koncentrációja, finomítása vagy feldolgozása ugyanakkor jelentősen megváltoztatja jellegét. Másnak tetszik, mint amilyen az egyes beadványokba történő átirása vagy kicsipkézése előtt volt. [...] Az eljárás fontos része a felek előterjesztéseinek kölcsönhatása abban, ahogyan a per egyes szakaszaiban bármely fél beadványai a másik fél beadványainak hatására finomodnak és tisztázottabbá válnak.” Sir Robert Y. JENNINGS: „The Proper Work and Purposes of the International Court of Justice” in A. Sam MULLER – David RAIC – Johanna M. THURÁNSZKY (szerk.): *The International Court of Justice: Its Future after Fifty Years* (The Hague: Nijhoff 1997) 33–34. books.google.hu/books?id=JUVqtrXjD7cC&printsec=frontcover&source=gbs_atb#v=onepage&q&f=false.

²⁰ KOSKENNIEMI (9. lj.) 45.

²¹ Az ún. kritikai jogi tanulmányok pontosan ezért, a jogi rabulisztikában történő rejtésért támadják a kialakult jogot; vö. 102. lj.

²² Eszerint olykor – ami pedig a szerző részéről mégis a jog legsajátabb funkciójának fel nem ismerése, így furcsállható, hogy egyáltalán vállalta – „a formális jogi nyelv alkalmazása nemcsak irrelevant, de egyenesen káros. [...] Hiszen azt sugallja, hogy akárhogy is stilizálják, a jog csak akkor ítelhető el a bármennyire tömeges gonoszt, ha jogtechnikája ezt lehetővé teszi”. KOSKENNIEMI (12. lj.) 302. Nos, Kelsen joglogikai rekonstrukciója külön hangsúlyozza, hogy tételezetttségében a jog nem azért büntet, mert a cselekvés rossz, hanem azzal, hogy szankciót kapcsol ama bizonyos cse-

előadásában az érdekvényesítésre törekvés és a jogászi semlegesség viszonyának titkát a szerző egy ilyen példával oldotta fel: „A nemzetközi jog és politika viszonya ugyanolyan, mint a [felmutatott firkájából kikövetkeztethető] kacsáé és nyúlé: mindkettő csak a fejünkben létezik. Ne is kérdezd, hogy kacsáról vagy nyúlról van-e szó! Ez egyszerre politika és nemzetközi jog.”²³

Igaz-e tehát, hogy: „Habár a nemzetközi jog nyelvként erősen strukturált, annak tekintetében mégis, hogy mire juthatunk benne, teljességgel folyékony és nyitott esélyű”²⁴

Eddigi kevésbé fegyelmezett s rendszeres, jobbára impresszionista, de a mindennapi gyakorlatot mélyen reflektáló megjegyzéseiből mintha most érkezne el valamiféle elméletiként értékelhető állításhoz. Eszerint amennyiben nincs valódi kötés, a logika szabályai szerint kényszerű következés, akkor *diszkréció* áll fenn, amit a szóban forgó kerettől tovább már nem befolyásolt szabadságban lehet kitölteni. Nos, mint már kifejtette, a nemzetközi gyakorlatban a felek mindegyike azért küzd, hogy a saját érdeke szerinti változatot kényszerítse ki a jog válaszáként; ennek lehetőségeit azonban behatárolja, hogy csakis az lehet a jog válasza, ami igazolható, az igazolás pedig kizárólag a jog terminusaiban történhet, azokból levezetve a kialakult gyakorlat (kánon) szerint.²⁵ Mindenkor fennáll tehát:

„egy politikai választás megejtésének elkerülhetetlensége – azáltal például, hogy olyan jelentést találnak, mely a gyakorlatban eddig ismertnél több alternatívát kínál; hogy hibátlan érveket addig nem ismert eredményekhez vezetőként terjesztenek elő; vagy, hogy amennyiben formálisabb technikák nem vezetnének eredményre, úgy kevésbé formálisakkal jöjjenek elő – bármiféle irányban.”

Ebből pedig – egyfajta *regressus ad uterum* gyanánt, valamilyen eredendő állapothoz visszatérve – az következik, hogy:

„még az állítólag betű szerinti alkalmazás is olyan választást feltételez, amit maga e betű szerintiség nem határoz meg. Tehát nincs a nemzetközi jogban decizionizmus-

lekvésnek egy hatáskörrel rendelkező szerv által eljárásilag meghatározott procedúra során történő megállapításához. Vö. VARGA Csaba: „A bécsi iskola” in VARGA Csaba (szerk.): *Jogbölcsélet: XIX–XX. század. Előadások* (Budapest: Szent István Társulat 1999 [újrány. 2000, 2002, 2004, 2006]), 60–68.

²³ Matija MILOTIĆ: „The Famed Finnish Law Professor Martti Koskeniemi Visited Ljubljana” in *News* (Ljubljana: Embassy of Finland 2012), www.finland.si/public/default.aspx?contentid=263396&culture=en-US.

²⁴ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 567.

²⁵ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 570. És – Jochen von BERNSDORFF: „On Kelsenian Formalism: Postscript” in Jochen von BERNSDORFF: *The Public International Law Theory of Hans Kelsen: Believing in Universal Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2010) 344. emlékeztet erre – az *Entscheidung des Unentscheidbaren* [Niklas LUHMANN: *Das Recht der Gesellschaft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp 1993) 317.] e csapdájával már a *Reine Rechtslehre* Kelsenje 1934-ben teljesen tisztában volt: azért nincs értelmezésemélet a Tiszta Jogtanban, mert eleve egyedi jogalkotásnak tartotta; ámde mégsem lökte ki a jogból, hogy a politikum martaléka legyen, mert már denaturálta azzal, hogy egy jogi igazolás keretei közé szorította.

tól mentes tér, sem a jogász mesterségnek olyan vonatkozása, amely ne »választásból« állana – mert ha lenne, bizonyos értelemben az nem lenne már a *nemzetközi jog politikája*.²⁶

Függetlenül ezért nyelvi világosságtól, egyértelműségtől, meghatározottságtól, az értelmezés számára mindig kínálkoznak eltérő utak; vagyis az alternativitás lehetősége elvileg minden helyzetben adott.²⁷

Annak idején Hans Kelsen pontosan a *Rechtswissenschaft* és a *Rechtspolitik* szétválaszthatása érdekében üresítette ki bárminemű tartalomtól logikailag felépített ideálképét;²⁸ kerülő úton azonban most mégis egy ilyen szembesülés kényszerítődik ki. A nemzetközi konfliktusmegoldásnál nincs ugyanis

„a hegemonikus folyamatnak olyan végpontja, amelynél bármely szereplő vagy intézmény egyetemesnek vagy »semlegesnek« láttathatná saját álláspontját. Merthogy nincs olyan »központ« vagy pragmatikus találkozási pont, mely független lenne a saját pozíciójának »központiként« vagy »pragmatikusként« láttatására törekvő s egyszerűs mind az ezzel versengő többi pozíciót »marginálisként« vagy »szélsőségesként« kirekeszteni kívánó érvektől”.²⁹

Veszélyként ez mindig kísért; ezért elsődleges fontosságú elkerülnünk.³⁰ Merthogy bármiféle konfliktusban csak két út járható: vagy erőszakkal fenyegetés az erősebb 'jogán', vagy a vita transzponálása egy semleges közös alaplazatra.³¹ A szabályok felhívása azonban – hívja fel erre a figyelmet – ilyen talaj ellenére is azért lehet *hegemonikus* technika, mert preferenciák egyetemesként érvényesítésével mégis valamely fél uralma valósulhat meg.³²

²⁶ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 591. és 596.

²⁷ KOSKENNIEMI 1989 (2. lj.) 298–299: „A szerződés-értelmezés problémái a szerződési nyelv világosságánál mélyebben rejlenek, ti. az értelmezésnél felhasználható jogi elvek ellentmondásában.”

²⁸ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 597. Valóban, Kelsen kizárólag a tudományban bizott, mint amelynek terrénján a hatalomtól befolyásoltság elkerülhető. Lásd HANS KELSEN: „Juristischer Formalismus und Reine Rechtslehre” [Sonderdruck aus] *Juristische Wochenschrift* 1929/23. [1723–1726] 9.

²⁹ KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 597 és 597–598, így folytatva: „Mint univerzalizáló vállalkozás, a hermeneutika sem más, mint hegemonikus lépések sorozata, mely partikuláris érveket vagy érdekeket önmaguknál többnek mutat például annak láttatásával, hogy azok »koherensek« a jogrendszer »elvéivel«.”

³⁰ Ezért óv Carl SCHMITT: *Der Begriff des Politischen* (Berlin: Duncker – Humblot 1932), *will.rewi.hu-berlin.de/files/WS_2013_14/SP2/Der_Begriff_des_Politischen.pdf* – a túl tág, pl. 'az emberiség' meghivatkozásától, mert logikus következménye ennek csakis az ellenfél legsúlyosabb következményű kirekesztése bármiféle – legegyszerűbb – közösségből: *hors-la-loi* és *hors l'humanité* nyilvánítatik, az ellene folytatott harc pedig embertelenül végigvitetik.

³¹ Ez minden jog tétje. Különösen élesen mutatja ebben az alternatívában a választás kényszerét pl. a római jog újralfedezése/recepciója a kora újkor Bolognájában, majd ezáltal Bolognában mint egy mítikus múltú, az akkori ma tekintetében semleges mintarend őrzőjének és tudorának egyfajta európai vitarendezési központtá válása; s ezt mutatta a magyar alkotmánybíráskodás kezdeti krédója és magamentegetése is: fundamentális értékek közt ők úgymond nem dönthettek, ezért a vitát depolitizálták.

³² Pl. „az egyoldalú erőfitogtatástól eltérően [...] a 'szabályok' európai felhívása [...] nem más, mint hegemonikus technika, melynek révén preferenciáinak [...] egyetemesként előírásával Európa újra

Nos, a szerző végkövetkeztetése e bizonytalansági tényezők láttán nem más, mint a *személyesség vállaltatása* a döntéshozatali folyamat eredményéért.

„Amennyiben a gyakorlatot nem határozza meg belső struktúra vagy szótár, úgy nem is mondhatjuk róla, hogy ilyesminek automatikus terméke lenne. Döntés születik ugyan; következményei azonban nem tulajdoníthatók semmiféle személytelen logikának vagy szerkezetnek, csakis saját *magunknak*.”³³

A jogban tehát lehetőségként adottak eltérő *alternatívák*, ezek közül azonban egyidejűleg csak egy juthat el ahhoz, hogy a jog válaszaként megfogalmaztathassék. Minden döntés így olyan, mint egy váltóállítás,³⁴ amelynek beállott iránya – mint hogy a történelem útja visszafelé nem vezet – már maga lesz a kiindulópont bármely későbbi döntés meghozatalához. Annak végső indoka/kritériuma azonban, hogy adott váltóállítás miért adott módon (és nem másként) történt, már nem magyarázható magából a jogból. Azaz egy voltaképpeni magyarázat lehetőségét azonban a jog terminusaiban zajló disputa elfedi. Érvek, értelmezések és technikák csatározhatnak, de végül egyetlen egy fog a többi fölé kerekedni: az, amelyik bizonyos (és nem más) válaszhoz vezet el. Miközben lehetett volna talán más választás is, amelyik nyilvánvalóan eltérő válaszhoz vezetett volna el. Úgy látszik hát, hogy a jogból maga a jog csíhol eredményt – noha közvetlen közelségből szemlélve ezt a választott technika szüli.³⁵ Ezért fontos a szerző megjegyzése, miszerint – önmagukban – e

„technikák mindegyike [...] meghatározatlan. Egyik sem magyarázza, hogy miért ez az érv bizonyult relevánsnak és miért *azt* az értelmezést választották. A döntés mindig [...] valóban politikai tett, alternatívák közül választás, amit külső kritériumok nem szabnak meg teljesen. Ráadásul *hegemón* tett is: részleges és szubjektív, de egyetemeségre és objektivitásra tart igényt”.

Akkor talán nem is az a voltaképpeni meghatározó, amelyik ezt magáról állítja? És ahogyan maga a jog láttatja? Nos, ime a szellemes válasz: „Instrumentális a jog, de hogy minek az instrumentuma, nem válaszolható meg azon politikai folyamat nél-

uralomra tör.” Martti KOSKENNEMI: „International Law as Political Theology: How to Read Nomos der Erde?” *Constellations* 2004. 506. Utóbb még – Martti KOSKENNEMI: „International Law in Europe: Between Tradition and Renewal” *European Journal of International Law* 2005/1. 117. – így ír: „Európai tábornokok nem vezethetnek immár inváziós seregeket, de európai jogászok bármi kor a Nemzetközi Törvényszék elé citálhatnak ezzel élő amerikai tábornokokat.”

³³ KOSKENNEMI 2005 (2. l.) 615.

³⁴ A társadalmi változások mögött rejlő lehetőségeket s elfedésüket egykor Max Weber mutatta be váltóállításokként: érzékletes hasonlata szerint mihelyt elindul a szerelvény, egyetlen irányban mehet csak tovább, s a következő elágazásban szintén csak egyetlen továbbvezető irányt választhat – a nem választott irányokról így, miután senki sem járta be ezeket, semmit sem fogunk megtudni.

³⁵ Technikákként a jogban eleve dichotomikus érv-párok állnak rendelkezésre; és ezek egyikének a választása előidéző, a másikuké pedig kizár egy bizonyos következményt. Vagyis választási lehetőség, alternatívítás mindig adott. Vö. VARGA Csaba: „A bírói döntéshozatal »fekete doboza« és a joguralom – az európai egységesülés s a globalizáció távlatában” *Magyar Filozófiai Szemle* 2009/1–2. 96–117.

kül, amelynek maga is elválaszthatatlan része.” Ráadásul mindez nem egyszerűen látszat, hanem annak majdnem reménytelen, mégis megkísérlendő vállalkozása, hogy szembenálló érdekek közt zajló viták felei közös nyelvet használjanak, és ennek fegyvelmező közegében eltérő érdekeik képviselőjét összhangba hozzák az őket mégis egységbe fonó közösség megőrzésének fontosságával.

„Agnosztikus világunkban a politikai közösség 'valódi' céljairól nincs megegyezés vagy tudás. Ezért a nemzetközi jog tiszta formája az *egyetlen* közös alap, melynek talaján a politikai ellenfelek elismerik egymást, és versengésüket is e közös talajon folytatják ahelyett, hogy megpróbálnák egymásnak közösségükből történő teljes kizárását.”

Nyilván ennek alapjaként fogalmaz meg a mű egy cél–eszköz–kapcsolatot: a folyamat olyan térben zajlik, amit az igazságosság vágya hat át, de megvalósítására csakis egyetlen – tökéletlen – eszköz kívánczik: a tételezett jog. Ebből adódik, hogy:

„Az ítélet jogi megalapozása mindig hiányos, ahogyan a tételes jog is csak tökéletlen kifejezése az igazságosságnak. A kettő közti hiátusban foglal helyet a jogpolitika szükséges (de lehetetlen) birodalma. Enélkül a jog pusztá tételezéssé, erőszakalkalmazása merő hatalmi faktummá korcsosulna.”³⁶

A jog nem tud magától működni. Funkcióját azáltal tölti be, hogy szabályokat tételez, majd – szintén emberi közreműködéssel – ezeket érvényre juttatja. E közreműködés nem egyszerű automatizmus. A működtetőnek az adott helyzetben kell alkalmaznia a normát, s ezzel az adott helyzethez képest konkretizálnia kell azt: gondolatilag újraalkotni az általánostól indulva az egyedi felé. Ám – veti közbe a szerző – ez járulékosan, ámde szükségszerűen, az eredendő szabálytartalomról a mikénti újraalkotásra s annak folyamatára tereli a figyelmet. Ez pedig új, specifikusan a nemzetközi jogi gyakorlatban az ügyek tétjét képező antagonizmusok reflektáltatásából merített gondolat. Ti. – és mindezek következményeként – abból, hogy:

„a nemzetközi jog legtöbb területén [...] a szabályok nyíltan határozatlanok, tág körű kivételeikkel pedig olyannyira megrontottak, hogy akár egészen minimálissá szűkülhet kényszerítő hatásuknak az érzete, arra lehet következtetni [...], hogy immár kevésbé a jog érdemének lesz jelentősége, mint inkább ama ténynek, hogy egyáltalán jogra hivatkozunk.”

A jogi funkcióbetöltés homogenitására mint vitaközegre utal ez. Mert „[a] jog civilizatórius hivatása kevésbé tartalmának, mint inkább jogként elfoglalt státusának köszönhető: annak, hogy az éppen beszélő csupasz preferenciáinak a kifejezésé-

³⁶ KOSKENNIEMI (9. l.) 48, 43, 48. és 49.

nél többre tart igényt”. További funkcionalitás tehát, hogy magánmegnyilatkozás lényegül itt át s vetül ki egy magasabb szintre, mert „egyetemes nézőpontnak tetszőt kínál azzal a képességével, hogy pusztán véleményeket tud az egyetemesen jogosnak a rangjára emelni.”³⁷

„A nemzetközi jog a konfliktusban él.”³⁸ A nemzetközi jog maga a csatatér, ahol ellenfelek közös alapra hivatkozva vívják érdekküzdelmüket. Az összecsapás tehát személyes konfrontáció helyett emeltebb szintre tolódik át, mert immár „a politikai harcot abban vívják meg, hogy mit is jelentenek a jogi terminusok”.³⁹ Úgy zajlik ez, hogy: „[a] jog adja a területet, amelyen a politikai versenytársak hegemónikus gyakorlatokba bonyolódnak, megkísérelve a maguk oldalára állítani annak szabályait, elveit és intézményeit, biztosítva ti., hogy azok a másik oldalt ne támogassák.”⁴⁰ És erre szolgál a jog teljes fogalmisága.⁴¹ Azaz a klasszikus szabályalkalmazás mintájára először történik a tényállás megállapítása, majd betagozása az általános normatív mintának ehhez konkretizált aktuális változatába.

„Amikor a külügyminisztériumban munkálkodtam, gyakran éreztem, hogy pontosan ezt várják a jogásztól. A politikusok számára minden helyzet új, kivételes, és válságjelenség volt. A jogásznak tehát az volt a dolga, hogy ezt valami előzetesen megtörténthez tudja kapcsolni: esethez vagy precedenshez, azért, hogy valamilyen történetnek a része lehessen. Nos, az ilyen helyzetet éppen különösségétől fosztja meg a jog, amikor olyan narratívákhoz kapcsolja, amelyekben általánosítható jelentésre tesz szert – azért, hogy a politikus lássa, mit is kezdhesen vele.”⁴²

Persze, mi más formát ölthetne a jog? Objektívnak kell lennie. Azért, hogy függetlenedjék a természetes igazságosságra alapozás bizonytalanságától, valamelyest konkretizálja a szabályozás tartalmát; ámde azért, hogy a tényleges magatartástól elkülönülve annak mércéjévé lehessen, egyszersmind fokozza annak általános normatív erejét.⁴³ Ellentmondásról, annak mindenkori feszítéséről lévén szó, szükségképpen eredmény, hogy a gyakorlatban viszont az egész építmény rögvest

³⁷ Martti Antero KOSKENNIEMI: „The Mystery of Legal Obligation” *International Theory* 2011/2. 323, 324, www.helsinki.fi/eci/Publications/Koskenniemi/MKMysteryofObligation_IT2011.pdf.

³⁸ Martti KOSKENNIEMI: „International Law in the World of Ideas” in James CRAWFORD – Martti KOSKENNIEMI – Surabhi RANGANATHAN (szerk.): *The Cambridge Companion to International Law* (Cambridge: Cambridge University Press 2012) 47.

³⁹ KOSKENNIEMI (32. lj.) 119.

⁴⁰ Martti KOSKENNIEMI: „International Law and Hegemony: A Reconfiguration”, www.helsinki.fi/eci/Publications/Koskenniemi/MHegemony.pdf.

⁴¹ „Nem megoldandó »problémák« a dichotómiák, hanem azon terület meghatározásai, amelyen a »nemzetközi jog« társadalmi gyakorlatát játsszák.” „A fogalomtörténetek számára ismert tény, hogy a politikai és jogi szavak összefüggésekben fejeztek ki, és jelentésük attól függ, hogy milyen igényeket támasztanak más igényekkel szemben.” Martti KOSKENNIEMI: „A Response” *German Law Journal* 2006/12. 1104. és 1106, www.germanlawjournal.com/pdfs/FullIssues/Vol_7_12.pdf.

⁴² KOSKENNIEMI (32. lj.) 120.

⁴³ Martti KOSKENNIEMI: „The Politics of International Law” *European Journal of International Law* 1990/4. 7.

összeomlik: az elmondottak egyike kioltja a másikat, hiszen bármelyikük erősítése automatikusan a másikuk gyengítését vonja maga után.⁴⁴ „Minél többet fog a jog át, annál gyengébb lesz a normativitása, míg végül már a különbség sem lesz megvonható bűnöző és bűnüldöző, korrupt vagy rendezett rezsim között.”⁴⁵

A jogalkalmazás tehát egyszersmind a jog újratereemtése – a nemzetközi jognál azonban a belső jognál szélesebb forrásvidékről.⁴⁶ Mihelyst a gyakorlatban alkalmazandóként teszteljük a jogot, kiderül a *diszkrépancia* a szabály és az eset között, hiszen ilyenkor világlik ki, hogy a szabály – úgymond – óhatatlanul túl sokat vagy túl keveset foglal magában.⁴⁷ Ellentmondást kelt ez a folyamatban, mert az elvont szabály-formalizmust a fennállóból kiinduló értelmezés rögvest felülírja.⁴⁸ A norma eszerint – láttuk – még nem perfektuált: még pontosításra – konkretizálásra/aktualizálásra – szorul.⁴⁹ De ki végzi ezt el? És kinek a javára vagy kárára? A nyelvi közvetítésnek, a jog funkcióbetölthetőségének a paradoxona ez. Hiszen ugyanezen jog egyik alapigazsága, hogy mihelyst a címzettet vonják be tartalmi véglegesítésébe, elvész a normativitása.⁵⁰

2. FOGADTATÁS

Jogosan vetődik fel hát a kérdés: tudományként mi és milyen az a nemzetközi jog, amelynek művelői körében oly nagyfokú érdeklődést és egyszersmind elutasítást váltott ki ez a valós működést bemutató gondolatsor?

A szerző benyomásként arra emlékezik tanulmányai idejéből, hogy amiként megismerte, az a nemzetközi jog „alig lehetett több természetjogi általánosságok, nyilvánvaló jogi alapigazságok és legbanálisabb politikai vélekedések jogosultságáról

⁴⁴ KOSKENNIEMI (43. lj.) 8. – hozzátéve, hogy ebből adódik „a nemzetközi jogi vita dinamizmusa”.

⁴⁵ Martti KOSKENNIEMI: „The Fate of Public International Law: Between Technique and Politics” *The Modern Law Review* 2007/1. 23.

⁴⁶ „[M]ind Kelsen, mind Ross számára a jogértelmezés kevésbé dedukció, mint inkább normaalkotás, és – amiként Ross nevezi – nemcsak 'tárgyasított források', de főként 'szabad tényezők' állnak háttérben”, hogy „a jog mint 'szabadon álló imperatívuszok' halmaza adja a nyersanyagot, amelyből aztán a jogász hivatás konstruál majd érveket és döntéseket.” Martti KOSKENNIEMI: „Introduction: Alf Ross and Life Beyond Realism” *European Journal of International Law* 2003. 656–657.

⁴⁷ „Bármely globális hatókörű szabályról úgyszólván mindig kiderül, hogy túl sokat vagy keveset fog át.” KOSKENNIEMI (45. lj.) 9.

⁴⁸ KOSKENNIEMI (43. lj.) 31.

⁴⁹ Alapjában Hans Kelsen gondolkodói útját kíséri végig Koskenniemi okfejtése; lásd VARGA Csaba: „Kelsen jogalkalmazástana (fejlődés, többértelműségek, megoldatlanságok)” *Állam- és Jogtudomány* 1986/4. 569–591. reprint in VARGA Csaba: *A jog mint folyamat* (Budapest: Osiris 1999) [újrany. Budapest: Szent István Társulat 2002, 2004] 271–304, *mek.oszk.hu/14500/14510/*.

⁵⁰ „Egy olyan kötelezettség, amelynek körét a kötelezett szabadon állapíthatja meg, úgy, hogy jogilag elismerten saját akarata legyen a köteletség fennállásának előfeltétele, nem lehet jogi kötelelem” – írja Hersch LAUTERPACHT: *The Function of Law in the International Community* (Oxford: Clarendon Press 1933) 189, s ezt tömöríti KOSKENNIEMI (37. lj.) 323. így: „egy olyan szabály, amely címzettjeinek szabadságára bizza tartalmának meghatározását, aligha fogható fel jogi intézményként.”

vallott polgári meggyőződés szervezetlen egyvelegénél.”⁵¹ Azóta sem vélekedik róla másként, mint „formalista érvelési közhelyek reménytelenül ódivatú gyűjteményéről”, amelyből hiányzik a rákérdezés bátorsága, a teoretikus mélység, és igényessége kimerül a formalizmus és realizmus ellentétének szajkózásában.⁵² Rutinizáltak látja – anélkül, hogy tisztázná saját előfeltevéseit.⁵³ Nos, olyasmint sugall ez a kívülálló jogbölcész számára, mintha olyan eltökélt egyértelműség lenne a nemzet-köziség alapértékeiben, hogy ez a szakma számára már-már egy kétségbefonthatatlan valóság tömör blokkként előttünk álló képzetét kelti. Hiszen minden cselekvő ebben munkál, és legfeljebb eseti devianciákkal van csak dolguk; gyakorlat és normatív mérce így összefonódik. És valóban: az, amit a szakma a nemzetközi jog filozófiájának nevez, jobbára morális gyökérből származtatott alapelvek filozofikus eszmetörténete.⁵⁴ Olybá tetszik, mintha a megélt közösség biztonságérzete zárná ki bármiféle kétely felvetését, az elbizonytalanító hatástól való félelem pedig az előfeltevések boncolgatását.

A nemzetközi jog tudománya már régen létrehozta önnön nem csekély tágaságú kultúráját. A nemzetközi kapcsolatok történeti elemzésén túl így talán nem is érzi szükségét bármi többlet-támasznak. Ez a valóban hatalmas és az eddigieknél bizonyára sokkal kiterjedtebb irodalmat átfogó mű pedig kivételes dicséretet kap: besorozzák napjaink filozófiájának úgyszólván összes nagy mértékadó irányába. Szerzője pedig csak mentegetőzhet, hogy aligha tett többet, mint amit egy tudományos feldolgozásnak e diszciplínában eleve tennie kellene.⁵⁵ Pedig tényleg szüklátókörség érződik például abban, ahogyan a művet a nemzetközi jog végre megszületett hivatásszociológiájaként köszöntik,⁵⁶ vagy Wittgenstein nyelvjáték-elméletének újraformálását dicsőítik benne.⁵⁷ Persze csak akkor, ha éppen nem emlékeztetnek a műnek egy valahai egyetemi disszertációként való létrejöttére, ami feljogosítja a mai jóindulatú kritikust, hogy egykori excentrikus gyermekbetegségnek látván, elnézzen mellette,⁵⁸ mások felett végzett ujjgyakorlatnak

⁵¹ KOSKENNIEMI (46. lj.) 653–654.

⁵² „De hol a komplexitás, a nézőpontok közelítése, a *Vorverständnis* [mint hermeneutikai alapfogalom], a meghatározatlanság, vagy a társadalmi kritika?” KOSKENNIEMI 1999 (12. lj.) 297.

⁵³ KOSKENNIEMI (41. lj.) 1107.

⁵⁴ Pontosan ezt sugallják a *Journal of the Philosophy of International Law* 2006 – www.electronicpublications.org/catalogue.php?id=47 eddigi évfolyamai.

⁵⁵ Célja ti. nem jogfilozófia/jogelmélet, hanem „a nemzetközi jogászok gyakorlatának s diskurzusának megvilágítása”. Emmanuelle JOUANNET: „Koskenniemi: A Critical Introduction” in Martti KOSKENNIEMI 2011 (12. lj.) 4. Mert, mint maga mondja – KOSKENNIEMI 2005 (2. lj.) 1. –, „Ez nemcsak nemzetközi jogi könyv, hanem egyben társadalomelméleti és politikafilozófiai gyakorlat is.”

⁵⁶ „Martti Koskenniemi (Theory)” in *Kenneth Anderson’s Law of War and Just War Theory Blog*, kennethandersonlawofwar.blogspot.hu/2004/12/martti-koskenniemi-theory.html.

⁵⁷ Pl. Anthony CARTY: „Language Games of International Law: Koskenniemi as the Discipline’s Wittgenstein” *Melbourne Journal of International Law* 2012/2. 859–878.

⁵⁸ Legeklátásabb példák épp a munkásságának szentelt gyűjtemények, így Jarna PETMAN – Jan KLABBERS (szerk.): *Nordic Cosmopolitanism: Essays in International Law for Martti Koskenniemi* (Leiden: Brill – Nijhoff 2003) és Jeffrey L. DUNOFF: „Engaging the Writings of Martti Koskenniemi: Introduction to the Symposium” *Temple International and Comparative Law Journal* 2013/2. 207–214, www.temple.edu/law/ticlj/fall2013/Dunoff_EngagingtheWritings.pdf. Ilyenek még – egybek között – Iain SCOBIE: „Towards the Elimination of International Law: Some Radical

érzékelje,⁵⁹ avagy nekik sajátos látásmódjában „módszert” fedezzen fel, hogy becsempéssze a máris versengő *mainstream* „módszerek” egyik új, neofita kihívójaként.⁶⁰

Merthogy mindez éppen a lényegét sikkasztja el: azt, hogy a nemzetközi jogban is adódott végre szerző, aki – ha megkésetten is – rákérdezett e jog *miben és miként* létre. Nem divatos „módszerre”, amit így vagy úgy választhatok (mert, mint írja, nem piac, nem is árucikkek tárháza ez⁶¹); nem is az általános/különös közti átmenetre (mintha strukturális nyelvészet lenne)⁶² – hiszen a nyelv a jognak eleve hordozó közege, vagyis egyszersmind magyarázata nem lehet. Hanem arra, hogy mit érthetünk voltaképpen azon, hogy egyáltalán olyasmi, mint nemzetközi jog, fennáll.

Számosan annak⁶³ megerősítését látták *Az Apológiától az Utópiáig* fejtegetéseiben, hogy a vitathatóság végtelenbe nyúlásának burkolt igazolását adja, míg mások afeletti borúlátásuknak adtak kifejezést,⁶⁴ „pánik-szülte reakcióként” a bevallással, hogy közönséges meccsé lett a nemzetközi jog, kiosztott szerepekkel.⁶⁵ Ismét mások

Scepticism about Sceptical Radicalism” *British Yearbook of International Law* 1991/1. 339–362, bybil.oxfordjournals.org/content/61/1/339.full.pdf+html; Pierre-Marie DUPUY: „Some Reflections on Contemporary International Law and the Appeal to Universal Values: A Response to Martti Koskenniemi” *European Journal of International Law* 2005/1. 131–137; valamint Jan KLABBERS: „Towards a Culture of Formalism? Martti Koskenniemi and the Virtues” *Temple International & Comparative Law Journal* 2013/2. 417–435.

⁵⁹ Inspirációs forrásul David KENNEDY: „Theses about International Law Discourse” *German Yearbook of International Law* 1980. 351–391, www.law.harvard.edu/faculty/dkennedy/publications/ThesisInternnlLaw1980_20100618165429.pdf művét tudja be Jochen von BERNSTORFF: „Sisyphus was an International Lawyer: On Martti Koskenniemi’s »From Apology to Utopia« and the Place of Law in International Politics” *German Law Journal* 2006/12. 1020. 18. lj., www.germanlawjournal.com/pdfs/FullIssues/Vol_7_12.pdf.

⁶⁰ A „Symposium on Method in International Law: The Method is the Message”, *American Journal of International Law* 1999/2. 291–423. a pozitívizmus, politikatudomány, jogi folyamatelmzés, nemzetközi kapcsolatok, feminizmus, jog és gazdaság, továbbá kritikai jogi tanulmányok kihívójaként azokkal egy módszertani sorba kívánta beszorítani; vö. Anne-Marie SLAUGHTER – Steven R. RATNER: „The Method is the Message” www.princeton.edu/~slaught/Articles/Method.pdf 410–423. Erre Martti KOSKENNIEMI csakis egy a félreértésre emlékeztető üzenetet küldhetett – KOSKENNIEMI 1999 (12. lj.) –, de azért a fenti sorból hiányolta pl. az etika, a természetjog, és az antikolonializmus irányait.

⁶¹ KOSKENNIEMI 1999 (12. lj.) 295: ha egy „áruházi megközelítés” egyáltalán felvethető lenne, úgy értelmezésének előfeltétele „valami mindenek feletti nézőpont” lenne, ami szintén nincs és nem is érhető el itt.

⁶² Jeffrey L. DUNOFF: „From Interdisciplinarity to Counterdisciplinarity: Is there Madness in Martti’s Method?” *Temple International and Comparative Law Journal* 2013/2. 310, 311. és 337, www.temple.edu/law/ticlj/fall2013/Dunoff_FromInterdisciplinaritytoCounterdisciplinarity.pdf: „partikuláris döntéseknek univerzális terminusokban történő megértése és igazolása” „nyelvi és strukturális elemzéssel”, hogy az „a partikuláris az univerzálisban és az univerzális a partikulárisban” egyidejűségeként láttathassék.

⁶³ „[A] jogi vita befejezhetetlensége [a nemzetközi jog] sikerének csalóka titka.” David KENNEDY: *International Legal Structures* (Baden-Baden: Nomos 1987) 294.

⁶⁴ Oliver GERSTENBERG: „What International Law Should (Not) Become. A Comment on Koskenniemi” *European Journal of International Law* 2005. 126.

⁶⁵ „Sporthoz hasonlatossá lett a nemzetközi jog tudománya – hivatásos játékosokkal (jogászok), szurkolókkal (kliensek, tudósok, s a publikum), játékszabályokkal (a nemzetközi jog saját nyelve

a szakmaszerűség igényével a konkrétság és normativitás,⁶⁶ tényszerű jelentésnélküliség és kényszerű decizionizmus⁶⁷ közötti állandósult átcsapást érzékelték benne. Végezetül akadt, aki feltételezett szerzői hátsó szándékra gyanakodott, valamilyen csapdára, s azt kérdezgette folyton-folyvást magától és szakmai közösségétől: „mi következik mindebből?”, és voltaképpen „mire akar kilyukadni?” – majd rögtön válaszolt is: a nemzetközi jog politikai környezete nem újdonság, a szerzői lemeztenítés azonban bármiféle pozitív fejleményt eleve lehetetlenít, legalábbis amennyiben a nemzetközi jogot Koskenniemi olvasása után még bárki – úgymond – komolyan veheti.⁶⁸

Ledorongolása tehát legalább annyira lesújtó, de teoretizálatlanságból adódó, mint kritikátlan feldicsérése.

A műnek a jelek szerint elsősorban a saját diszciplinájában értékelendő korszakos jelentőségét – és egyáltalán: jelentőségét – így kevesen érzékelték. Legfeljebb abban látták érdemét, hogy „a nemzetközi jog mint érvelő eljárás ilyen kritikai szemlélete megkísérli kivonni a politikai elemet a nemzetközi kapcsolatokból”.⁶⁹ Ám tudván azt, hogy ez elvileg lehetetlen – mondatja ezen újabb jóindulat –, nem is törekedhetett másra, mint legfeljebb egy sziszifuszi *mégis* meghaladás megkísértésére.⁷⁰

Igaz lenne ez? És akkor ezzel együtt – velejárójaként – igaz lenne az is, hogy az egész vállalkozás kudarcosra sikeredett?

s nyelvtana), rajongói rendezvényekkel (konferenciák), versenyekkel (bírósgai eljárások), képzőközpontokkal (jogi fakultások), és végül játékvezetőkkel (döntnökök és bírák).” Mario PROST: „Born Again Lawyer: FATU as An Antidote to the »Positivist Blues«” *German Law Journal* 2006/12. 1041. és 1043. www.germanlawjournal.com/pdfs/FullIssues/Vol_7_12.pdf.

⁶⁶ „Egy ilyen átlengés (a szerző által Apológiának nevezett) konkrétság és (az Utópiának hívott) normativitás közt nyilvánvalóan eleve megfojtja a nemzetközi jogi vita objektivitását. Ilyen értelemben a nemzetközi jog változhatatlanul meghatározatlan, s objektivitása csak délibáb.” Jean D’ASPREMONT: „Uniting Pragmatism and Theory in International Legal Scholarship” *Revue québécoise de droit international* 2006/1, papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=1265510, 354.

⁶⁷ „A nemzetközi jognak immár a sziszifuszi jelentésnélküliség Scyllája és a cinikus decizionizmus Kharübdiszé közötti úton kell kormányozódnia.” BERNSTORFF (59. l.) 1034.

⁶⁸ „[M]eg kell már kérdeznünk, mi következik ebből”, mert „komoly kérdés az, hogy módszere hová is vezet ezek után”, hiszen „meta-elmélete nem jelöl ki következményeket normatív szinten”, így pedig „az egész vita, amiben éppen a nemzetközi jognak nemzetközi politikával való beoltottsága semmiféle újdonságot nem jelent”, végül nem több, mint „egyszerű kritika, amelyből nemcsak nem következhet pozitív kifejtet, de ilyesminek még a gondolhatóságát is eleve aláássa – legalábbis a nemzetközi jog formális birodalmában”. ANDERSON (56. l.).

⁶⁹ Lásd en.wikipedia.org/wiki/Martti_Koskenniemi.

⁷⁰ „[A]z értelmező választást [Apológia és Utópia közt] a jogtudomány vagy a jog fogalmi már nem uralják. Az értelmezés mélyén rejtett politikai választás húzódik meg olyan központi jelentőségű fogalmiságok között, amik ellentétes, de egyaránt érvényes következményekhez vezetnek.” BERNSTORFF (59. l.) 1019–1020.

3. JOGONTOLÓGIAI ALAPOK

A felvetett problematika minden jog alapkérdése. A szerző ebből saját gyakorlatai tapasztalatai és teoretikus válaszadási kísérletei nyomán, a nemzetközi jog térenumának részkérdései újragondolásával elemez, szokatlan bőségben támaszkodva általános elméleti-jogi megfontolásokra – ám anélkül, hogy jogfilozófiai válaszadáshoz érkezne el. Saját tudományának hatalmas ismeretkörét, irodalmát, megújulóan változatlan lényeges gondjait uralva viszont mindvégig azok topikáiban gondolkodik, s műve ezért mindazonáltal kivételes tanulsággal járulhat az alapdilemma jogfilozófiai megvilágításához. A klasszikus jogelmélet tekintetében bőven meríthetett ismeretforrást s bátorítást az angol–amerikai analitikus hagyományból – a 19. századot jelző Austintól, a 20. század második felét átható Harttól, a csaknem jelenünkig munkáló Dworkintól – egyaránt, miközben – általa nem érzékeltén – meghökkentő, szinte provokatív számbavételek ugyancsak egyfolytában bombázták a rekonstruktív gondolkodást olyan, történetesen éppen amerikai szerzők részéről, akik – csupán néhány példával – a jogi megértés hermeneutikája felől közelítettek,⁷¹ a szabályalapúság biztonságába vetett hit csapdáját mutatták ki,⁷² avagy a racionális vezéreltség mítoszát tépdesték a jogi érvelés⁷³ vagy maga a jogászmentalitás⁷⁴ kapcsán.

A kérdés tehát valóban nem új; a jelen sorok íróját szintén egyetemvégzése kora óta foglalkoztatja, a jog nyelve, retorikája, valamint ideologikusan sugallt és utólag rekonstruálható logikája összefüggéseként.⁷⁵ Azt azonban a nemzetközi jogász tudja legjobban, hogy teoretikusan ilyes kérdésfeltevés az ő térenumán nem fogalmaztatott meg. És az, ahová a nemzetközi jog ilyen tekintetben eljutott, a nemzeti jog bölcséletében már évszázadnál régebb óta igényes kifejtések tömegében tárgyalatott.⁷⁶ A nemzeti kodifikációk időszakában s különösen a jogeszményt magát is a pozitív jogra redukáló exegézis korában kétség sem merülhetett fel az írott jog önmagában való elégségessége iránt. A gondolat, hogy a jogalkalmazás többletet visz a jogi folyamatba, csak a 19. század végére, a gazdasági–társadalmi környezet

⁷¹ Pl. James Boyd WHITE: *The Legal Imagination: Studies in the Nature of Legal Thought and Expression* (Boston: Little – Brown 1973); vö. még Jeanne GAAKEER: „Interview with James Boyd White” *The Michigan Law Review* 2007. 1403–1419, www.law.umich.edu/historyandtraditions/faculty/Faculty_Lists/Alpha_Faculty/Documents/James_White/interview_with_james_boyd_white.pdf.

⁷² Pl. Frederick F. SCHAUER: *Playing by the Rules: A Philosophical Examination of Rule-based Decision-making in Law and in Life* (Oxford: Clarendon Press – New York: Oxford University Press 1991) és Frederick F. SCHAUER: *Thinking like a Lawyer: A New Introduction to Legal Reasoning* (Cambridge: Harvard University Press 2009).

⁷³ Pl. Pierre SCHLAG: *The Enchantment of Reason* (Durham – London: Duke University Press 1998).

⁷⁴ Pl. Paul F. CAMPOS: *Jurismania: The Madness of American Law* (New York: Oxford University Press 1998); vö. ehhez még VARGA Csaba: „Joguralom? Jogmánia? Ésszerűség és anarchia határmezsgyéjén Amerikában” *Valóság* 2002/9. 1–10, www.valosagonline.hu/index.php?oldal=-cikk&cazon=326&laj=0.

⁷⁵ Vö. VARGA Csaba: „Visszatekintés” in VARGA Csaba: *Jogfilozófia az ezredfordulón: Minták, kényszerek – múltban, jelenben* (Budapest: Szent István Társulat 2004) 303–312.

⁷⁶ Csupán egyetlen példa korai, de mai mércével is meglepően korszerű szemléletű tárgyalásához Karl Georg WURZEL: *Das juristische Denken: Studie* (Wien: Moritz Perles 1904).

változásaitól kikényszerített jogújraértelmezés közegében, a szabadjogi mozgalmak zászlóbontásakor kontempláltatott.⁷⁷ S hogy e többlet maga is jogképzés, a 20. század első harmadában fogalmazódott meg.⁷⁸ Fordulatszerű lépés volt ez, hiszen ezzel immár nyíltan is többszakaszossá nyilvánította a jog létrehozatala folyamatát.

A jog létének kérdésévé a mű problematikáját azonban a jog ontológiai rekonstrukciója teszi. A „*társadalmi lét*” mint fennállás mibenlétéről van itt szó: olyasmiről – intézményesedések, konvencionalizálások, ideologizmusok, és sok más egyéb az ember teremtette „második valóság” termékeiből –, ami fizikai valóságként nem adott. Nem merő fantazmagóriák ezek, hiszen valóban jelen vannak. Mert tudnunk kell: társadalmilag az létezik, ami *hatást gyakorol*. Mihelyst ezt belátjuk, a jog már nem egyszerűen nyelv, nyelvi képzett szöveg (és így tovább), hanem sokszálú – számos terepen, számos aktor alkotó közreműködésével folyvást alakuló – élő folyamat, társadalmi létünk egyik alkotójaként: alakítójaként és mozgatójaként. A jog létének a természetét faggató gondolkodás előrehaladása magyarázza, hogy ma már az ontologikusan szemlélt jog részeként vesszük számba a jogászság professzionális ideológiáját csakúgy, mint jogműködtető-konkretizáló tevékenységét.⁷⁹

Ezen ontologikum alapja egyszerűen a jog természete: nyelvi kifejezett *mentális reprezentáció*, mely csakis mint *kommunikatív* folyamat része értelmezhető. Nyelvi közege már sok száz éve tudományos érdeklődés tárgya, merthogy a Biblia-értelmezések történelmi egymásra következése már évszázadokkal ezelőtt megalapozta általában a szövegekhez, a szövegértéshez közelítés hermeneutikus látásmódját. Folyamatának kommunikativitása viszont csupán pár évtizede lett egyáltalán jogtudományi téma (ámbar, azóta is változatlanul periférikusan).⁸⁰ Gyökere egyszerű felismerés: a jelentésvilágban – és megjegyzendő, hogy társadalmi valóságunknak nincs olyan összetevője, amely ne lenne megértés-függő – nem található *noumenon* vagy *Ding an sich*. Minden egy *értéshagyomány folyamatában* érhető csupán tetten; ez pedig adott állapotában adott cselekvésben továbbhagyományozódva folyvást alakul. De, mint az előbbiekből következik, nem valami körül, valaminek a bővülése okán; de nem is e valami megszüntetve megőrződése folytán. Ez az értés bármikori pillanatnyiségében kerül egy folyamatba és válik újabb pillanatnyiséggé a következőben. Hasonlattal élve olyan, mint a láncírás: mindenki előzményt folytat; de minden folytatás egyszersmind új kezdés is.⁸¹ S ez egyidejűségek kakofóniájában zajlik: pillanatnyi megnyilatkozások végtelen tömegéből, azok ilyen-olyan irányban erősödő/gyengülő hullámzásából s ezek

⁷⁷ Lásd KULCSÁR Kálmán: *A jogszociológia problémái* (Budapest: KJK 1960).

⁷⁸ HANS KELSEN: *Allgemeine Staatslehre* (Berlin: Springer 1924).

⁷⁹ VARGA Csaba: *A jog helye Lukács György világképében* (Budapest: Magvető 1981), www.scribd.com/doc/46267684/varga-a-jog-helye-lukacs-gyorgy-vilagkepében-1981 és VARGA Csaba: „Jogfogalmunk változása (Jogbölcséletünk az utóbbi évtizedek tükrében)” *Iustum Aequum Salutare* 2011/3. 93–100, ias.jak.ppke.hu/hir/ias/20113sz/10.pdf.

⁸⁰ Pl. FRANCISZEK STUDNICKI: *Przeptyly wiadomosci o normach prawa* (Kraków 1965), ismerteti VARGA Csaba: *Állam- és Jogtudomány* 1966/4. 739; teljes jelentőségében felveti ANTONY N. ALLOTT: *The Limits of Law* (London: Butterworths 1980), feldolgozza VARGA Csaba: „A jog és korlátai: Antony Allott a hatékony jogi cselekvés hatáiról” *Állam- és Jogtudomány* 1985/4. 796–810.

⁸¹ Lásd pl. RONALD DWORKIN: *Law's Empire* (London: Fontana 1986) 228–232.

sztintén egymásra halmozódó hatalmi irányításából adódhat csak az, ami egy adott pillanatban a résztvevő számára esetleg majd szimfóniának tetszik. Mert az ilyen láncírásban megvalósuló rekonvencionalizáció végső soron a lehetőségek kozmoszából kiválasztó, elhatározó emberi döntéstől függ.⁸² Nos, annak belátása mindez, hogy:

„[a]z ember társadalmi világában immár kizárólag környezeti befolyásolások teremthetnek a társadalmi folytonosságban megnyilvánuló megbízhatóságot. Olyan behatárolások ezek, amelyek azt is magával az átvevő emberrel vállaltatják és választatják meg, amit pedig – társaival kommunikációt folytatva vagy elődeitől örökül véve – látszólag készen kap a megelőző generációktól.”⁸³

Visszatérve a műhöz és annak e szempontból releváns megállapításaihoz, abban nemcsak a 'szó' és 'fogalom' szinonimaként vegyítése téves,⁸⁴ de az is, miszerint nem szavaink ambivalenciája, hanem a szóhasználók céljainak eltérő volta okozná azt, hogy végül is a politikum kiiktathatatlanul, mindig visszanyomul a jogba. Mert az, hogy minden nyelvhasználat mindig új kontextus, nyilvánvaló, s nyilvánvaló a jelentés eredendő ambivalenciája is, legalábbis a lexikális jelentésemélet meghaladása óta.⁸⁵ Annak egyértelműsége pedig, hogy a jog dologi létezőként nem fogható fel, fél évszázada lett nyilvánvaló, miután a joglogika filozófusa kimutatta, hogy a „jelentéssel bír” csupán a „jelentést ad” leegyszerűsített kifejezése.⁸⁶ Következésképpen nem kizárólag a jog, még kevésbé a nemzetközi jog sajátos problémájáról van itt csupán szó.

Problémánk specifikuma abban rejlik, hogy a jog formalizált nyelvet használ: normatív tételezett szöveg hordozza.⁸⁷ Beteljesedésének kritériuma azonban hiába e szöveg:⁸⁸ ahhoz, hogy a kérdéses tényállásra lehessen vetíteni, ezt még konkretizálni kell. Bármilyen is e *szöveg*, nem több, mint *keretszabás*: még kitöltendő, ami csakis „a jog létrehozatala folyamatának két egymásra következő fokozata” keretében kizárólag a másodikban, az ún. jogalkalmazásban mehet végbe.⁸⁹ Ugyanolyan

⁸² Stanley FISH: *Doing What Comes Naturally: Change and the Rhetoric of Theory in Literary and Legal Studies* (Durham – London: Duke University Press 1989) 87–119; Charles M. YABLON: „Jog és metafizika” [ford. VARGA Koppány] in VARGA Csaba (szerk.): *Szövegek a jogi gondolkodás paradigmáinak tanulmányozásához* (Budapest: Osiris 1996) 106–119.

⁸³ VARGA Csaba: *A jogi gondolkodás paradigmái* (Budapest: Szent István Társulat 2004) 279–281. id. 281, www.scribd.com/doc/46270636/varga-a-jogi-gondolkodas-paradigmái-2004.

⁸⁴ VARGA Csaba: „Szabály és/vagy norma; avagy a jog fogalmiasíthatósága és logizálhatósága” in Szabó Miklós: *Regula iuris: Szabály és/vagy norma a jogelméletben* (A Miskolci Egyetem és a Miskolci Akadémiai Bizottság által 2003. szeptember 26–27-én rendezett konferencia anyaga) (Miskolc: Bibo 2004) 23–30.

⁸⁵ Lásd VARGA (83. l.) 5. feje.

⁸⁶ Chaïm PERELMAN: „Avoir un sens et donner un sens” *Logique et Analyse* 1962/20. 235–250.

⁸⁷ Lásd – legújabban – VARGA Csaba: „Jog és nyelv? Gondolatok egy alapvetéshez” *Glossa Iuridica* 2014/II. 85–100.

⁸⁸ Ami funkcionálisában nem más, mint a Lukács György posztumusz társadalomontológiai művében a jog specifikumaként hangsúlyozott *Verfüllungssystem*.

⁸⁹ Kelsen (78. l.) 243: „a jog létrehozatalának két egymásra következő lépcsője”, amiről így ír: „Minden jogalkalmazás, vagyis az általános norma minden konkretizálása, minden átmenet a jog

logika működik itt, mint a diszkréciónál: nem önkény felhívása/engedélyezése ez, csupán annak nyilvánvalósága, hogy a normatívum mint szövegkorpusz további, több meghatározással – mint normatív iránymutatással – már nem szolgál.

Ez valóban nyitottság – a jog sajátos homogenitása szemszögéből; ugyan ez azonban, bármennyire is tetszőlegesnek tűnik formálisan, éppen nem önkény, hanem meghatározódás, a tényleges folyamat társadalmi meghatározódása – a közösségi konvencionalizáció szemszögéből.⁹⁰ Nemcsak formális nyelvi–logikai rekonstrukció sugallja ezt: a kommunikációs megközelítés lényege is ugyanez. Normaként kibocsátása a jog életének csupán kezdete, pályáiva pedig beteljesedésig tart a *law in books* és a *law in action* végső fokon tendenciális egységében.⁹¹ Ez magyarázza, hogy miért *érvelünk* benne a *gyakorlati okfejtés* eszközeivel (ahelyett, hogy a matematikaira emlékeztető *demonstratiot* hajtanánk végre benne),⁹² s ugyanez ismétlődik akkor, amikor – létrejötté puhább úttjáról elfeledkezve s azt el is rejtve – a megszületett ítélet hivatalos indoklásában már nem a *problémamegoldás* logikája, hanem csakis az *igazolás* logikája bukkan majd elő.⁹³ Azaz nem logikailag zárt, szigorú, szükségképpen eredménnyel járó következéshez/következtetéshez érkezünk el benne, hanem az elérhető leginkább meggyőzőnek tetsző változatához. A jogalkalmazási szituáció mindig egyedi helyzet. Ennek jogász esetfeldolgozásában a jog – persze hamis, de a hivatás ideológiájában elvárt előfeltételezésésként – mindig úgy jelenik meg, mint valami *'belső'*, amihez képest minden egyéb *'külső'*; de eljárásában ezt addig oldja, míg végül a jog homogenitása a külvilág heterogenitálásában, a jog a jogpolitikában, a jogász hivatásbeli álarca valós énjének a valós világában nem csekély mértékben *visszaoldódik*.⁹⁴ Nyilvánvaló, hogy itt nem bármely összetevő hibás/felelőtlen működéséről, még kevésbé a résztvevők hátsó szándékának a merő következményéről van szó. Bármiféle társadalmi intézményhez hasonlatosan ez a jognak, mint embertől létrehozott, ezért tárgyia-

létrehozatalának magasabb színjéről az alacsonyabb szintjére csak egy keret kitöltése, csak egy a norma magasabb foka által tételezett korlátokon belüli tevékenység. A magasabb fok által az alacsonyabbnak a meghatározása sohasem lehet teljes, az alacsonyabb fokon mindig meg kell jelenniük tartalmi mozzanatoknak, hiszen egyébként a jog létrehozatala folyamatában egy további lépés egyáltalán nem lenne lehetséges, egy további fok fölösleges lenne.”

⁹⁰ VARGA Csaba: „A jogi okfejtés társadalmi meghatározottságáról” *Állam- és Jogtudomány* 1971/2. 249–285, nagyszerű előfutárként pedig KULCSÁR Kálmán: „A szituáció jelentősége a jogalkalmazás folyamatában” *Állam- és Jogtudomány* 1968/4. 545–571.

⁹¹ ROSCOE POUND: „Mechanical Jurisprudence” *Columbia Law Review* 1908/8. 605–623. és ROSCOE POUND: „Law in Books and Law in Action” *American Law Review* 1910/1. 12–36.

⁹² ALBERT R. JONSEN – STEPHEN TOULMIN: *The Abuse of Casuistry: A History of Moral Reasoning* (Berkeley: University of California Press 1988).

⁹³ GEORGE PÓLYA: *How to Solve It: A New Aspect of Mathematical Method* (Princeton: Princeton University Press 1945). Témánk összefüggésében vö. VARGA Csaba: *A bírói ténymegállapítási folyamat természete* (Budapest: Akadémiai Kiadó 1992) 3.1. pont, www.scribd.com/doc/46266916/varga-a-biroi-tenymegallapitasi-folyamat-termeszete-1992-2001.

⁹⁴ JERZY WRÓBLEWSKI: *Zagadnienia teorii wykładni prawa ludowego* (Warszawa: Wydawnictwo Prawnicze 1959) 151, alapkérdésésként pedig VARGA Csaba: „»Külső« és »belső« a jogban” *Jogtudományi Közlöny* 1983/11. 683–688. és VARGA Csaba: „A jogpolitika önállóságáért” *Társadalomkutatás* 1985/3. 5–10.

sítása, eldologiasított működtetése ellenére mindvégig emberi mozgatótól függő konstruktumnak az egyetlen lehetősége.

Szemben a nemzetközi joggal, ahol alapvető társadalom- és nyelvfilozófiai tisztázások még kevésbé végeztek el, a belső jogban már nemcsak azt mutatták ki, hogy a *bírói jogújítás* tényleges mértéke nem az erre való felhatalmazás nyíltságának a közvetlen függvénye, hanem azt is, hogy a bírói nováció ott a leggyakoribb és egyszerismind a leginkább felelőtlen, ahol személytelen elvont szabály-automatizmusok köpönyege mögé bújhat. Ott tehát, ahol nem kimondva, mert nem is elfogadottan, de *a jog alkalmazása* gúnyjában önmagát bárminemű felelősségvállalástól személytelensége mögé rejtőzve ezt elvégezheti.⁹⁵

Mindennek érvelő bemutatása a nemzetközi jog térrénumán nemcsak rendkívül meggyőző és nemcsak újdonságot jelent az elméleti jogművelés számára (hiszen azon másságot mutatja, s annak hagyományaiban érvel, ami e terület sajátja), hanem egyszerismind teoretikus megfontolásaival és gyakorlati példáival a szerző mélyebbé, megalapozottabbá teheti az egész jogi folyamat megértését.

Nos, a belső jog működésének nyelvi–logikai rekonstrukciójában *ugrásnak* és *átalakításnak* szoktuk nevezni a heterogén nyelviségről a homogénra történő átmenetet, amikor ti. egy tárgy-nyelven leírt tényállást a jog *meta-nyelvén* kodifikált tényállások valamelyikének esetévé minősítünk. Erről állapította meg a jogbölcseleti elemzés, hogy ez nem ismeretelméleti (igaz/hamis kettősségében értendő) művelet, hanem (önmagát *subsumption*nak mutató, valójában *subordination*ot megvalósító) ontológiai aktus – azaz besorolás, döntési akaratot megtestesítő gyakorlati cselekvés.⁹⁶ Egyszerismind azonban az is *transzformáció*, ami – habár a fentitől nem eltérő logikával, mégis sajátosan – a nemzetközi jogban figyelhető meg. Arra a hangsúlyeltolódásra gondolok, ami a szerzőtől leirtan abban megy végbe, hogy a norma-tartalom konkrétságának s a szabályozás normativitásának követelménye kioltja egymást, a végeredmény pedig az, hogy fontosabbnak fog immár tűnni a szabályozás ténye, semmint annak érdeme. Hiszen ennek közegében megy végbe az életbeli konfliktus *heterogenitásának* jogi sémára redukált *homogenizá-*

⁹⁵ Lásd pl. Bernard RUDDEN: „Bíróság és törvény Angliában, Franciaországban és Szovjetunióban” [ford. VARGA Koppány] in VARGA Csaba (szerk.): *Összehasonlító jogi kultúrák* (Budapest: Osiris 2000 [újrany. 2006]) 287–303. – mely a kvázi-axiomatikus francia stílusban mutatja ki a gátlástalan novációt, a szerkezetileg csupán példázást biztosító, de felelős és csak ritkán novátor angolnál szemben –, továbbá ugyanezen gyűjtemény azon példáit, amelyek egykor még a svájci polgári törvénykönyv joghézagkitöltő szakaszától féltették a törvényekkel körülövezelt jogbiztonságot; e szakasz azonban minden idők egyik legritkábban, legkevésbé alkalmazott lehetősége lett.

⁹⁶ Aleksander PECZENIK: „Non-equivalent Transformations and the Law” in Aleksander PECZENIK – Jyrki UUSITALO (szerk.): *Reasoning on Legal Reasoning* (Vammala: Vammalan Kirjapaino Oy 1979) 47–64. és Aleksander PECZENIK – Jerzy WRÓBLEWSKI: „Fuzziness and Transformation: Towards Explaining Legal Reasoning” *Theoria* 1985/1. 24–44, ill. VARGA Csaba: „A bírói tevékenység és logikája: ellentmondás az eszmények, a valóság s a távlatok között” *Állam- és Jogtudomány* 1982/3. 464–485. és VARGA Csaba: „A jogalkalmazás kutatásának szemléleti kerete – ma” *Magyar Jog* 1991/2. 65–71. Megjegyzendő, hogy a leíró kijelentések logikájától elhatárolóan ezért nevezte Georg KLAUS – *Bevezetés a formális logikába* [ford. GÁSPÁR Kálmáné – KÉRI Józsefné] (Budapest: Gondolat 1963) – a játékszabályokat általában „mesterséges emberi konstrukciónak” [*künstliche menschliche Konstruktion*].

lása, és ezáltal a konfliktus depolitizálása. Az már minden helyettesítő (*szubsztitív*) emberi eljárás paradoxona, hogy mihelyt úgymond sikerült kivonnunk a politikum hatóköréből a jogot, a jogon belül újra csak politikummal (a jelképes ajtó helyett most az ablakon visszanyomulva) találkozunk. Mert (újra)behatolásához itt újabb tér nyílik. Hiszen alkotmánybíróági eljárásoknak,⁹⁷ az Európai Unióhoz nemrégiben csatlakozott államok belső jogharmonizációjának,⁹⁸ az Európai Unió központi szervezetrendszerének mozgásának,⁹⁹ emberi jogi igények gyakorlati érvényesítésének¹⁰⁰ az elemzése¹⁰¹ e meglehetősen vegyes, de szerteágazó példáiból egyaránt kitetszik, hogy *jog* bármiféle állításából – azaz a fennállónak tulajdonítás virtuális (de konvencionálizált) lételfogadásából – már jogi hatások következhetnek; tényszerűen anélkül, hogy a homogén jogvilágban ilyesmi tételeztetett volna. Ez lenne már maga a posztmodernitás? Magam úgy gondolnám, hogy nem, mert nem új fejlemény ez; csupán tudományunk mostanában válhatott éretté e belátásnak – egy korábban is gyakorolt folyamatnak, jelentésének és valós súlyának – a befogadásához (amit azonban következményeiben még aligha gondoltunk végig).

Amint a szerző kimutatja, a transzformáció mögötti realitás mindazonáltal az, hogy a heterogenitásból származó ösztönzés és cél-racionalizáló erő gyakorlatilag mindvégig változatlan marad. Egyetlen nívó, hogy amennyiben homogenizálták, úgy attól kezdve annak közegében lesz immár csak kifejezhető. Azaz egyfajta bűvészmutatvány lesz most már az eredmény: kettősségét *de jure* nem mutathatja, *de facto* viszont cselekszi. A külvilág és az utókor azonban kizárólag a mindeközben lejátszódó *rejtés*¹⁰² formalizált helyettesítő szimbólumait láthatja csupán. Ezt látja majd úgy, mint döntő tényezőt: a meghozott döntés premisszájaként azt, ami csak eladhatósági formája volt. Ilyen értelemben mondhatjuk, hogy a jog nem az, amit tételezésével „mond”, hanem közeg, amire hivatkozva akkor, amikor meg kell nyilatkoznia, erre hivatott (hatáskörében procedurálisan eljáró) ágens kinyilvánítja majd azt a választ, amit e jognak (e jogból következőnek stb.) fog tulajdonítani.

Az állam-közi jog és az állami jog mechanizmusa (felépítése és működése) közel áll egymáshoz. Közös bennük a követés/nemkövetés formalizálása csakúgy, mint az ebben döntő hatósági eljárás lehetősége. A belső jogban úgy tekintjük, hogy *hatósági eljárásban* történik a jog voltaképpeni megnyilatkozása – ez a *judicial*

⁹⁷ Vö. VARGA Csaba: „Lopakodó jogújítás alkotmánybíráskodás útján? (Rendszerváltoztatásunk természetrajzához)” *PoLiSz* 2006/ 95. 4–30, www.krater.hu/site.php?func=polisz&file=cikkek&cnr=844.

⁹⁸ Vö. VARGA Csaba: *Jogrendszerek, jogi gondolkodásmódok az európai egységesülés perspektívájában* (Magyar körkép – európai uniós összefüggésben) (Budapest: Szent István Társulat 2009) kül. VII. fej., www.scribd.com/doc/85037925/varga-csaba-jogrendszerek-europai-egysegesulesben-2009.

⁹⁹ VARGA Zs. András: *Eszményből bálvány? A joguralom dogmatikája* (Budapest: Századvég 2015).

¹⁰⁰ Pl. VARGA Csaba: „Az emberi jogok problematikája” *Társadalomkutatás* 2013/2. 1–15.

¹⁰¹ Vö. még VARGA Csaba: „Eszményből bálvány? A jogállamiság és színeváltozásai” in GÁRDOS-OROSZ Fruzsina – SZENTE Zoltán (szerk.): *Jog és politika határán: Alkotmánybíráskodás Magyarországon 2010 után* (Budapest: HVG-ORAC 2015) 261–282.

¹⁰² A jogi nyelvezet egészének jellemzőjeként tárgyalja ezt William E. CONKLIN: *The Phenomenology of Modern Legal Discourse: The Juridical Production and the Disclosure of Suffering* (Aldershot – Brookfield USA: Ashgate/Dartmouth 1998).

event, mely a jogi folyamatot befejezetté teszi, hiszen ebben teszteli magát tettként a közlés –, szemben a nemzetközi joggal, ahol tipikus a közös *aktualizálás*. Ekkor konkretizálnak, jogalakító erővel, egy kevésbé világosan körülhatárolt és formalizált normatív hierarchiában. Így adódik a nemzetközi jog élete abból, hogy kik és milyen módon érvelnek „a jog” miként értéséért.

Az érvelés, a jogvita uralásáért folyó küzdelem pedig kitermeli itt a hegemonizmus/imperializmus [ti. *imperium/empire*, eredetében *imperāre* 'parancsolni'] fogalmiságát. Merthogy itt nincs a belső jog államának megfelelője, hiszen a jogforrási rendszer csúcса más, mint az államként elismert szerveződések összessége, nem lehet. A jogi homogenitásban ezek mind egyenlőek, míg létük egyetlen értelme a mögöttük állók önértékének a képviselése. Kulcsfogalommá válik hát egyfelől az uralom ténye, másfelől – és eszményi tagadásaként – az egyensúlyra törekvés igénye. Miközben alig tudatosul, hogy pusztán folyamat-absztrakcióról van szó: a mindenkori mozgás kimerevítéséről egy átmeneti időmetszet pillanatnyi állapotában. Ami nem változtat azon, hogy nyitott esélyű e folyamat, végtelen, mint az emberi kommunikáció, s habár elvileg nyitott végű is, bármikori s bármikénti lezárása csakis valamiféle mesterséges beavatkozás – lezárítás – műve lehet.

A mű érvanyaga nyíltan mutatja továbbá saját terrénumán is a jogi folyamat eredendően *autopoietikus* jellegét.¹⁰³ Hiszen eszerint a jog önnön folyamatában alakul; egyszerre kaotikus, hegemoniára törekvő, a felek változó lépései kompromisszumainak függvényeként véletlenszerű. A nemzetközi jogászság ezt többnyire nyíltan vállalja is, miközben a belső jogot művelői változatlanul mint kiszámíthatóságot biztosító normatív mintát kezelik.¹⁰⁴ Az imént látott hangsúlyeltolódásban pedig – a tét a szabályozás tartalmáról a szabályozás létrehozásához helyeződik át, mint homogénné diszciplínált vitaközegre – a jog kommunikációelméleti látásmódjának mai irányát kell felismernünk.¹⁰⁵ Ez látja abban a jog regulációs szerepét, hogy a társadalom *kommunikációs hálózatának* kereteit s diskurzusainak alapsémáit megszabja. A *jogi pluralizmus* pedig (amit eredetileg a jogantropológia/jogszociológia őskorából átvéve ma elvileg minden jogrendszer látens tulajdonságának tekintenek¹⁰⁶) szerkezetileg olyasmi, ami a nemzetközi jogban viszont mint fragmentáció valósul meg.¹⁰⁷ Közös lényegük, hogy – a nemzeti jogban különféle rendező elvek nyomán,

¹⁰³ Lásd VARGA Csaba: „Autopoiesis és a jog jogalkalmazói-gyakorlati újratermelése” *Jogtudományi Közöny* 1988/5. 264–268. és VARGA (93. l.) 5. feje.

¹⁰⁴ Klasszikusan Lon L. FULLER: *The Morality of Law* (New Haven: Yale University Press 1964).

¹⁰⁵ Pl. David NELKEN (szerk.): *Law as Communication* (Aldershot: Dartmouth 1996) és Mark VAN HОЕСКЕ: *Law as Communication* (Oxford – Portland: Hart 2002), valamint A. В. ПОЛЯКОВ: *Коммуникативное правоупонимания: Избранные труды* (Санкт-Петербург: Издательский Дом »Алеф Пресс« 2014) és Mikhail ANTONOV – Andrey POLYAKOV – Ilya CHESTNOV: „Communicative Approach and Legal Theory” *Rechtstheorie* 2014/1. 1–18.

¹⁰⁶ Vö. a *Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law* 1981– folyóiratától a Brian Z. TAMANAHA – Caroline SAGE – Michael WOOLCOCK (szerk.): *Legal Pluralism and Development: Scholars and Practitioners in Dialogue* (New York: Cambridge University Press 2012) áttekintéséig; elméleti összefüggésben pedig VARGA Csaba: „Jogelmélet – jogi népraaj, avagy a népszokásvizsgálatok teoretikus hozadéka” *Társadalomkutatás* 2008/3. 275–298.

¹⁰⁷ „A nemzetközi társadalom funkcionális differenciációja többé-kevésbé önálló – jogi, politikai, erkölcsi, gazdasági, tudományos, kulturális és egyéb – racionalitásokat hoz létre, amik univerzálisnak

a nemzetközi jogban pedig egységes, átfogó, ütközéseket rendező jogforrási hierarchia híján – úgyszólván tetszés szerint lehet figyelembe venni mérvadó jogalapként a rendelkezésre állók közül az adott jogi hierarchiában elfogadott kánonon belül tetszőlegesen kiválasztott prioritásokat.¹⁰⁸

Korunk az a kor, amelyben új tudományos eredmények nyomán már kutatási projektumok is a közös látásmód, a résztanulásokból összegződő közös tapasztalat, röviden az interdiszciplinaritás fontosságát hangsúlyozzák. Régóta, számos belső jogi kutatásban szintén integráltan jelenik meg a tételes tanulság a jogtörténeti és jogelméleti vizsgálódással, valamint a mindezekben érvényesített általános társadalomtudományi nézőpontokkal. Közös várakozásnak hiszem, hogy legalább filozófiai és módszertani háttérkérdésekben a jog e két imént tárgyalt nagy lehetősége, az államokon belüli s az államok közötti normatív rendezés között is megindulhasanak már végre mindkét irányban megtermékenyítő kutatások.

mondják magukat, noha partikuláris preferenciákat juttatnak kifejezésre. Az általános jog mellett van már emberjogunk, nemzetközi kereskedelmi, büntető, környezetvédelmi, és ki tudja még, milyen jogunk. Ezek az általános jogot olyan partikuláris elvekre s intézményekre bontják, amelyeknek eljárásai és kívánalmai ugyanakkor ellentétben állanak egymással.” Martti KOSKENNIEMI: „International Legislation Today: Limits and Possibilities” *Wisconsin International Law Journal* 2005/1. 81, hosted.law.wisc.edu/wordpress/wilj/files/2012/02/allott.pdf.

¹⁰⁸ KOSKENNIEMI (45. l.) 6. 24. jegyzet példája – *The Queen (on the application of Hilal Abdul-Razzaq Ali Al-Jedda) v. Secretary of State for Defence* Judgment of 12 August 2005, Case no. CO/3673/2005, [2005] EWHC1809 (Admin) at [104] – szerint a brit felsőbíróóság az emberi jogiak helyett biztonsági megfontolások előtérbe helyezésével ítélte, noha egyébként a *Human Rights Act* (1998) alapján járt el.